

Op die gedenkwaardige 26 juli zet winkelier Jan de Groen uit Vianen f 925,-- in op de Landpoort en blijft daarmee de hoogste bieder. Een half uur later mijnt Martinus Meijer, van beroep "inlandsch kraemer" op een bedrag van f 250,--. Zijn borgen, postdirecteur Hendrik Willem Heijman en "koffijhuishouder" Johan Martin Schönberg, ondertekenen mede het koopcontract voor totaal f 1.175,--.

Nauwelijks was de inkt droog of de gemeenteraad besloot op 27 juli dat de verkoop aan Martinus Meijer accoord was voor dit bedrag.

Op de dag van de verkoop nog vragen burgemeester en wethouders aan de Commissaris des Konings toestemming tot afsluiting van de Poort "voor de passage van rijtuigen, paarden en vee, benevens voetgangers". De periode van afsluiting "om wegen den afbraak" zal zijn "van en met Maandag den 9 Augustus aanstaande tot en met Maandag den 13 September daaraanvolgende". Op 2 augustus 1858 verleent de Commissaris de toestemming.

Volgens de "conditien voor verkoop" krijgt de koper zes weken de tijd om de Poort af te breken en het terrein braak-vrij te maken. We mogen aannemen dat deze zes weken overeenkomen met de periode die gesteld is voor de afsluiting voor het verkeer.

Op 3 september 1858 heeft Martinus Meijer het werk al zover voltooid, dat in een rapport over erfpacht aan de gemeenteraad al gesproken wordt van "het terrein opengevallen door de afbraak der portierswoning aan de Landpoort". Meijer wil zich blijkbaar houden aan de voorwaarde om de Poort binnen zes weken af te breken. Ook in de gemeenterekeningen is geen spoor te vinden van een boetebetaling, die overigens f 5,-- per dag bedroeg.

Wanneer bovendien op 20 september 1858 aan J. de Graaff Wz. voor f 190,-- de uitvoering gegund wordt van het "bestek en voorwaarden wegens eenige herstellingen aan het terrein der voormalige landpoort", dan kan met tamelijk grote zekerheid gesteld worden dat de Landpoort tussen 2

augustus en 14 september 1858 met de grond gelijk is gemaakt.

Mogelijk dat de besluitvaardigheid en de daadkracht van de betrokkenen de redacteur van het plaatselijke nieuwsblad De Vijfheerenlanden verstornd heeft doen staan. Uit zijn pen vloeide niet meer dan een mededeling in de verslaglegging van de gemeenteraadsvergadering.

In De Vijfheerenlanden van die tijd is ook niets te vinden, dat de bewering kan staven van de heer Leeuwenberg, die schrijft dat de Lekpoort voor afbraak is behoed door "geschrokken burgers (die) aan de alarmbel hadden getrokken".

De mogelijke reden tot afbraak heb ik hierboven reeds ter sprake gebracht. Exacte gegevens om mijn suggestie te bewijzen ontbreken voorlopig nog.

Ongetwijfeld is er meer informatie te achterhalen over de afbraak van de Landpoort te Vianen. Met de hier vermelde gegevens heb ik een en ander willen rectificeren en tevens een bijdrage willen leveren in het onderzoek.

J. Ruijter

Medische zorg te Vianen in de achttiende eeuw

De aanleiding tot het schrijven van dit artikel was voor mij gelegen in een vraag van de heer R.A. Brongers betreffende voorschriften op medisch gebied te Vianen. Hij was op dat ogenblik bezig met het maken van een levensbeschrijving over een van zijn voorvaders, de in Vianen gewoonde hebbende en gestorven apotheker Hendrik Brongers. Zijn vraag was of onze vereniging in het bezit was van een ordonnantie (verordening of reglement) op de geneeskunst, dat in de tijd, dat bovengenoemde apotheker in onze stad praktiseerde, gegolden zou kunnen hebben. Dit bleek inderdaad het geval te zijn. In het verleden is door mevrouw G.H.C. Cambier-Stolle de hierna te bespreken ordon-

nantie op de geneeskunst van 1723 aan de vereniging geschonken. Na het lezen van dit 15 pagina's tellend boekwerkje leek hij mij zinvol hieraan meer bekendheid te geven. Niet alleen geeft het een goede indruk van de beoefening van de geneeskunde in de 18de eeuw en de gedachten, die daarover bestonden, maar daarnaast bevat het interessante gegevens over de stand van de medische voorzieningen in het 18de eeuwse Vianen. Ik wil niet pretenderen met mijn bijdrage een uitputtende behandeling over dit onderwerp te hebben gegeven. Het gaat mij slechts om een beeld te schetsen van de medische zorg, die onze medestadsbewoners in het verleden hebben genoten.

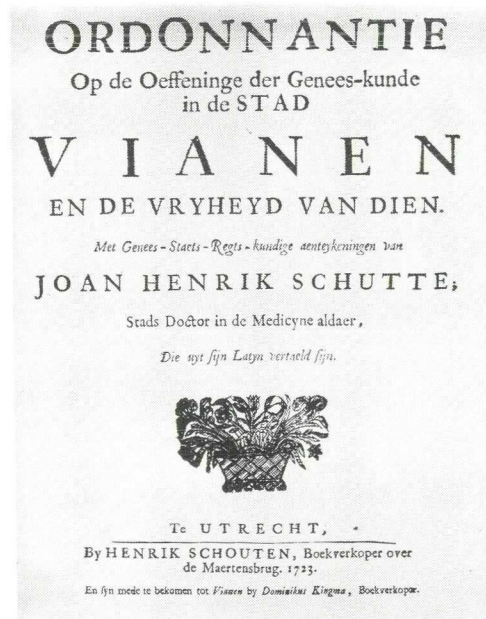

Portret van J.H. Schütte. Gravure van Bernigeroth, 18de eeuw. Amsterdam, Rijksprentenkabinet. (Foto Rijksmuseum, Amsterdam).

De ordonnantie

Op 22 mei 1723 vaardigde Simon Henrik Adolf, graaf Van der Lippe, heer van Vianen en Ameide een ordonnantie op de geneeskunst uit. Deze 45 artikelen tellende verordening werd in hetzelfde

de jaar door de toenmalige stadsge-
neesheer Joan Henrik Schütte van com-
mentaar voorzien en in Utrecht bij
Henrik Schouten uitgegeven onder de
titel (1) "Ordonnantie Op de Oeffe-
ninge der Genees-kunde in de STAD
VIANEN EN DE VRIJHEID VAN DIEN. Met
Genees- Staets- Regts- kundige aen-
teykeningen van JOAN HENRIK SCHÜTTE;
Stads Doctor in de Medicyne aldaer.
Die uyt sijn Latijn vertaeld sijn."
Schütte was reeds twee jaar stads-
dokter te Vianen (2). Zelf kwam hij
uit Duitsland, waar hij aan verschil-
lende universiteiten zijn opleiding
had genoten. Op 11 juni 1694 in het
Westfalensche Soest geboren, ging hij
in 1714 naar de universiteit van Jena,
waar hij tot 1718 bleef. In deze tijd
bezocht hij ook de universiteiten in
Leipzig, Halle en Erfurt. In 1719
maakte hij, evenals vele andere ge-
leerden in die tijd, een studiereis
naar het buitenland. Hij had Holland
uitgekozen en bezocht bekende profes-
soren in Leiden, Amsterdam, Delft en
Den Haag. In 1720 keerde hij naar
zijn geboorteplaats terug. Graaf

Titelpagina uit de "Ordonnantie" van J.H. Schütte, 1723. Verzameling van de Historische Vereniging.

Simon Henrik Adolf van der Lippe verzocht hem in 1721 stadsgeneesheer van Vianen te worden. Hij nam dit ambt aan en heeft dit hier drie jaar uitgeoefend. In zijn besluit om in Vianen te gaan werken, zal ongetwijfeld de nabijheid van de Utrechtse universiteit, waar hij in 1719 was gepromoveerd, een belangrijke rol hebben gespeeld. Hij stierf op 20 januari 1774 in Duitsland.

In zijn voorwoord deelt Schütte mee, dat hij tot het schrijven van dit commentaar op het reglement is geïnspireerd door het voorbeeld van Johan Andreas van der Muelen. Deze 17de eeuwse rechtsgeleerde, die o.a. raadsheer in de Kamer van Justitie te Vianen was, schreef een uitgebreide toelichting op de toenmaals geldende wetten van Vianen en Ameide (3). Zoals Schütte het zelf uitdrukt "Het geene die uytmuntende man gemeynd heeft in syne regts-kunde te moeten doen, dunkt my in myne geneeskunde een verbintenis van myne be-dieninge".

In zijn werk verwijst Schütte veelvuldig naar de Utrechtse ordonnantie van 1655 (4), die naar zijn mening op meerdere punten met deze verordening overeenstemt. Andere belangrijke bronnen waar hij op terug valt, zijn de Frankfurtsche Ordonning (beslissingen van de Raad te Frankfort en Neurenberg), de literatuur van zijn tijd en natuurlijk zijn eigen ervaringen. De behandeling van de meeste artikelen gaan aan de hand van vragen, die hij stelt en vervolgens zelf beantwoord. Uit zijn aanvullende opmerkingen komt een beeld naar voren van iemand, die veel gelezen heeft en zich niet alleen bezighield met het louter en alleen uitoefenen van zijn beroep, maar ook van vele andere zaken kennis nam. De tekst van de ordonnantie heb ik niet opgenomen, aangezien deze reeds in zijn geheel in 1962 gepubliceerd is in het pharmaceutisch weekblad (5). In die publicatie is men nauwelijks ingegaan op het commentaar, dat Schütte bij dit reglement geeft. Hier zal in dit artikel de nadruk op komen te liggen. Het leek mij het duidelijkste om deze behandeling rond de verschillende bij de medische zorg betrokken groepen te concentreren. Zo komen aan de orde de doktoren, de chirurgijns, de apothekers en de andere genezers. Ook zal kort worden

stilgestaan bij de gedachten, die Schütte over joden in verband met de geneeskunde heeft.

De doktoren

Het eerste artikel van de ordonnantie bepaalt, dat de medische praktijk in de stad en de vrijheid van Vianen slechts mag worden uitgeoefend door personen, die tot Doctor of Licentiatius Medicinae gepromoveerd zijn. Schütte merkt nuchter op, dat deze academische graden de geneeskundige niet geleerder of ervarener maken, maar alleen van zijn kundigheid getuigen, zodat de burgers hem met enige zekerheid hun lichaam kunnen toevertrouwen. Niettemin heeft deze bepaling volgens hem wel degelijk zin: "om dat veele half-geleerde, ja gants onwetende, en vreemdelingen in de genees-konst, sig doctor noemen en schryven, en genees-middelen, uyt boeken of elders genomen, sonder voorsigtigheyd of oordeel toedienen; dat ook apothekers, hune vrouwen of weduwen en dogters, chirurgyns, quaksalvers, landloopers, oude wyven, en andere, sonder eenige kennis van 's menschen ligchaem, of van sijne werkingen, van de kracht der genees-middelen, of van de wyze van geneesen, voor doctor spelen".

ART. I.

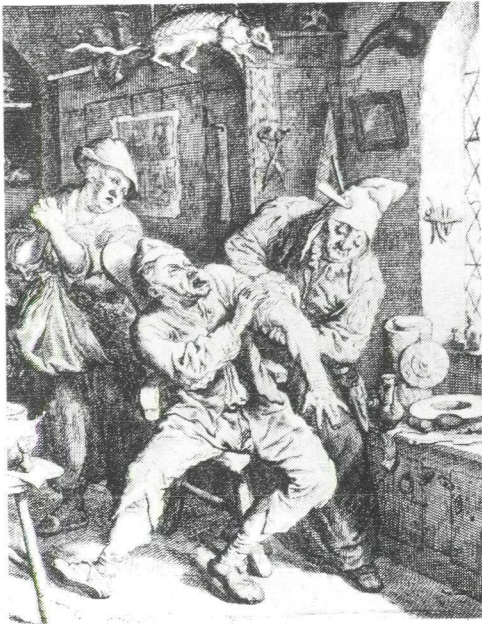
De Promotie maakt een *Doctor of Licentiaat*, in de *Medisyne* niet geleerder nog *ervarener*, maar *getuygt* alleen van sijne *genees-kundigheyd*, op dat de *Borgers* mogen weten hoe-danig een *Genees-meester* *hy sy*, en hem te *sekerder* hun *ligchaem* aan-beveelen. *Maer* om dat veele half-geleerde, ja gants onwetende, en vreemdelingen in de *Genees-konst*, sig *Doctor* noemen en schryven, en *Genees-middelen*, uyt boeken of elders genomen, sonder *voorsigtigheyd* of oordeel toedienen, dat ook *Apothekers*, hune *Vrouwen* of *Weduwen* en *Dogters*, *Chirurgyns*, *Quaksalvers*, *Landloopers*, oude *Wyven*, en andere, sonder *eenige* kennis van 's *Menschen* *ligchaem*, of van sijne werkingen, van de *kracht* der *Genees-middelen*, of van de *wyze* van geneesen, voor *Doctor* spelen, is hier *wyslyk* daer tegen *voorsien*. *Vergelykt* dit met de *Vreelibche Ordonnantie* van 't jaer 1655, die in nog meer punten met dese *enke* over een *leemt*. Ik *verwonder* my *dagelyks* over de *dwaesheyd*, *blindheyd* en *gierigheyd* der *menschen*, die dikwils, goede *geoeffende Doctoren* te rug *lettende*, sig en de hune *aen* die *onwetendheyd* en *oervarenheyd* van die *geene Doctoren* sijn onderwerpen, en *aen* *quade* *geneesinghe* of *doods* *gevaer* *bloot* *stellen*: ja, als *hy* door *Gods* *goedheyd* en *Natuurs* *sterkte* die *quaden* te *boven* *komen*, soo *uytfining* *sijn*, dat *hy* *defce* *vermoede* *Moorders*, en *bedekte* *knevelaers* *anderen* *anepnyen* als *seer* *bedrevne* in de *Genees-kunde*, daer in die ('t is *waer*) *veelyds* *ondervindinge*, *dog* *ongelukkige*, *hebben*, *sonder* *daer* *door* *geleerd* te *worden*. *Het* is *nog* *beter* *het* *gantsche* *werk* *aen* de *Natuur* (die *alrd* *het* *bette* *proegt*) *alleenig* *over* te *laten*, als *van* *onervarene* *ca* *ongeleerde* *byhand* te *halen*, en *sig* *aen* *iemand* *over* te *geven*, die de *Natuur* *meer* *helpt* dan *helpt*. *Wat* *kenig* *mensch* is 'er die *en* *die* *erbaer* *gouden* *fab-urwerk*, dat op *het* *konstighe* *toegheifd* is, *aen* *een* *plompaerd*, die *kleyne* *of* *geene* *wetenfchap* *van* *urwerken* *heeft*, *al* *overgeven*, om *het* *choon* te *maken*, of te *verhelpen*? *Was* *het* *niet* *nog* *beter* *vuyl* *en* *ontfeid* *gelaten*, en *aen* *niemand* *vertroud*, als *door* *een* *botterik* *verregerd*, of *heel* *bedrevns*? *Dewyl* nu de *Hooge* *Overheden* *Vaders* *des* *Vaderlands* *sijn*, *vooriggiger* *dan* de *Onderdanen* *hune* *Kinderen*, *beemen* *hy* *hen* *niet* *reden* *door* *goede* *wetten* *de* *dingen* *waer* *van* *die* *Kinders* *de* *schadde* *kleyd* *niet* *verlaen*, en *rucke* *hen*, als *bloote* *meffen* *en* *brandende* *kaerffen*, *uyt* *de* *handen*.

Maer *hier* *kan* *geraet* *worden* *of* *aen* *een* *Apotheker*, *dien* *een* *COMES PALATINUS*, door *een* *Bulle*, *Doctor* *gemack* *heeft*, *gelyk* *in* *Duytsland*

A

wel

Pagina uit de "Ordonnantie" van J.H. Schütte, 1723. Verzameling van de Historische Vereniging.

Dorpsarts. Ets van C. Dusart, 1695.

Zo erg als het in de 18de eeuw blijkens het bovenstaande was, is het tegenwoordig niet meer. Het probleem van de niet-professionele geneeskundigen bestaat echter in principe nog steeds.

De medische stand was kort samengevat als volgt samengesteld. In Vianen was er een stadsdokter, die een aparte positie bekleedde ten opzichte van de andere hier praktiserende dokters. De stadsdokter werd door de stad betaald. Hij was een belangrijk persoon, zoals uit meerdere artikelen van de ordonnantie naar voren komt. De andere dokters moesten het bewijs van hun academische graad aan de burgemeesters of de stadsdokter tonen (art. 2). Hij moest sollicitanten naar de functie van apotheker, chirurgijn of vroedvrouw ten overstaan van vertegenwoordigers uit de stadsregering examen afnemen en daarvan rapport doen (art. 13). De leerbrieven of getuigenissen, die de apothekers of chirurgijns aan hun leerknichten gaven moesten naar voorgaand onderzoek door hem worden ondertekend (art. 14). Hij was verplicht tweemaal per jaar of zoveel meer als de magistraat nodig vond, alleen of geassisteerd door een andere dokter, in aanwezigheid van vertegenwoordigers uit de magistraat, de apothe-

kerswinkels te inspecteren (art. 15). Behalve deze administratieve functies, oefende hij vanzelfsprekend ook het eigenlijke medische beroep uit. Op dit gebied waren hem twee bijzondere taken opgedragen. Hij werd geroepen om de gerechtelijke schouwing van een dood lichaam te doen, waarvoor hij het niet geringe bedrag van zes gulden en zes stuivers ontving (art. 17). Verder was hij verplicht de godshuizen (gasthuizen, hofjes e.d.) en alle armen, ongeacht hun geloof, zijn medische diensten aan te bieden (art. 12). Dit was niet het geval met de andere medici, die hun bestaan slechts vonden in wat de praktijk hen opleverde. Zij mochten arme lieden weigeren en zonden deze naar de stadsdokter. Slechts wanneer deze niet aanwezig was, dienden zij de zieken als "medeborger, gebuer en christen" te helpen (art. 10). Gezien de zwaarte van het ambt van stadsdokter, is het begrijpelijk, dat Schütte aan deze persoon hoge eisen stelde. "Een stads doctor behoort te wesen geleerd boven andere doctoren, een eerlijk man, ('t geene ook alle geneesmeesters moesten zijn) geloofwaardig, en met geen schandvlek van eerloosheid besmet." Hier stond echter wel het een en ander tegenover. Behalve zijn salaris genoot de stedelijke geneesheer vrijdom van tal van belastingen en andere voorrechten. Onder dit laatste zal zeker de vrije woning gerekend moeten worden. Hiervoor werd in de 18de eeuw na het vertrek van de Lippes een gedeelte van het kasteel Batestein gebruikt. Tenslotte had hij de inkomsten uit zijn particuliere praktijk. De andere dokters, die in Vianen woonden en de stadsdokter voorzover het zijn eigen praktijk betrof, mochten voor elke visite zes stuivers in rekening brengen (art. 6). Wanneer twee of meer dokters of een dokter met een of meer chirurgijns een vermogende patiënt bezochten, mochten zij elk tien stuivers vragen (art. 7). Dit bedrag werd nog verhoogd tot vijftien stuivers (bij minvermogenden tien stuivers) wanneer de visite 's avonds na tien uur of van 15 maart tot 15 september 's morgens voor vier uur en van 15 september tot 15 maart 's morgens voor zes uur plaatsvond (art. 8). De dokters waren gehouden het aantal visites en de dagen, waarop deze waren gedaan,

uitdrukkelijk in hun rekeningen te vermelden (art. 5).

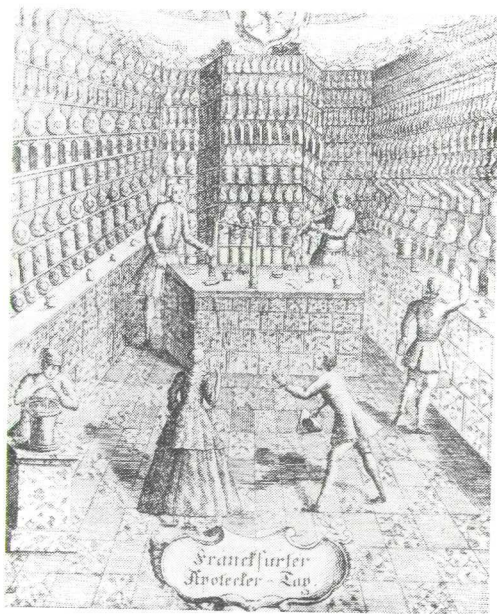
Een ook nu nog actuele vraag, die Schütte stelt, is of een dokter een eigen apotheek mag hebben. Hij gaat hier zeer uitgebreid op in en komt in overeenstemming met het in artikel 3 van de ordonnantie neergelegde verbod tot de conclusie, dat dit niet gewenst is. Een van zijn argumenten is, dat Vianen zo'n kleine stad is, dat een apotheker in zijn bestaan bedreigd zou worden, indien de doktoren zelf geneesmiddelen aan hun patiënten zouden leveren. Verder zouden er teveel geneesmiddelen in voorraad aanwezig zijn, die te snel te oud zouden worden. Naar aanleiding van het toestaan van door de doktoren zelf geprepareerde geheime medicamenten, die zij tegen billijke prijs aan de apotheker mogen leveren en de patiënten mogen voorschrijven, doet Schütte in zijn toelichting op dit vierde artikel een felle aanval op de geheime middeltjes, die de geneeskundigen hun patiënten aansmeren. Als idee van wat men als zieke van zo'n geheim medicijn mocht verwachten, dient ter afsluiting van dit hoofdstuk het volgende door Schütte gegeven ironische voorbeeld.

Het "Panacea" of algeneesmiddel.
"In buyk-loop stopt sy, in braeksiekte bedwingt sy het braken; in 't sweeten der teeringagtige versterkt sy de natuur door afwendinge; jasy opent de verstoppinge der maendstonden, en wederhout nogtans haren onmatigen vloed. In de wijse van 't gebruyk der geheyme geneesmiddelen is ook wat sonderlings waer te nemen: d'een doet het syne op den hals plaetsen, d'ander geeft een wortel om van vooren aen den hals te hangen tegen de kinderpokjes, een derde laet drie druppelen in suyer vallen; een vierde bint den arendsteen aen de dye van een moeyelyk barende vrouw, of soo een miskraem gevreesd wort moet de swangere dien steen aen den arm dragen ...; een 'vijfde', nog vry konstiger, giet een enkel druppeltje op gemeen papier, dat hy in vieren verdeelt, en geneest daer vier menschen mêe, doende elk een vierde deel van dat druppeltje, uyt het papier in wyn gelegd getrocken synde, met wyn indrinken. Sekerlyk gaet 'er met die geheymen veeltyds groot bedrog om, en slegte gemeyne dingen worden

voor uytnemende verborgenheden verkogt".

De apothekers

Maar liefst 21 van de 45 artikelen van de ordonnantie hebben betrekking op de apothekers. In de 18de eeuw beschikte Vianen over slechts één apotheker, die van de stadsregering toestemming had verkregen om zich hier te vestigen. Schütte merkt in zijn toelichting op het 18de artikel op, dat Vianen voor twee apothekers te klein zou zijn. Het overheidstoezicht op de apothekers was veelomvattend. Hij moest een door de stadsgeneesheer afgenomen examen afleggen ten bewijze van zijn kundigheid. Wij hebben eveneens gezien, dat zijn winkel twee of meer keren per jaar werd geïnspecteerd. Ook op persoonlijk gebied diende hij volgens Schütte een onbesproken gedrag te hebben. Zo mocht hij geen: "dronkaerd, hoereerder, dobbelaer, vegter, nog andersins on-eerlyk syn" (art. 19). De apotheker was, evenals thans, bij de uitoefening van zijn beroep aan strenge voorschriften onderworpen. Hij moest onder ede beloven, dat hij de medicamenten volgens de Utrechtse gedrukte Pharmacopoea en de partiikuliere recepten der doktoren zou be-

Apotheek. Ets uit Frankfurter Ordonnatieboek, 18de eeuw.

reiden en verkopen (art. 21). De verwijzing naar dit Utrechtse stuk heeft enerzijds als reden, dat Vianen niet zelf zo'n lijst bezat en anderzijds, dat Utrecht de dichtsbij gelegen stad was vanwaar soms doktoren gehaald werden. Deze konden dan in de Viaanse apotheek vinden wat bij hen zelf in gebruik was, aldus de toelichting op de artikelen 21, 22 en 23. Deze aansluiting bij de Utrechtse praktijk is ook aanwezig in artikel 33, voorschrijvende, dat de apothekers in Vianen voor hun medicijnen niet meer, maar wel minder mogen rekenen dan in Utrecht. Deze situatie zou blijven zolang in Vianen zelf daarvoor geen bedragen zouden zijn vastgesteld. De overige artikelen houden een aantal geboden en verboden in betreffende het bereiden en verkopen van medicijnen, de afhandeling van de recepten van de doktoren en het zelf uitoefenen van de geneeskunst. Van een aantal medicamenten hadden de apothekers het recht van alleenverkoop (art. 32).

Een speciaal voorrecht genoot de weduwe, die de apothekerswinkel van haar overleden echtgenoot mocht aanhouden. De voorwaarde was wel, dat zij een meesterknecht, die van te voren geëxamineerd was, in dienst nam (art. 20). Op deze wijze werd o.a. getracht de deskundigheid in de apotheek te handhaven.

Dat Schütte nogal weinig vertrouwen had in de capaciteiten van de vrouwen in het algemeen en van apotheker-echtgenotes in het bijzonder, moge blijken uit zijn hierna volgende ontboezeming: "Weduwen in 't algemeen moet men helpen en begunstigen, maer soo niet dat het Gemeen daer door lyde. Voor beyde sorgt hier de voortreffelyke Graef, met aen de apothekers weduwen het aenhouden van den winkel toe te laten, dog niet sonder eenen bequamen en beproefden meester-knegt. Diergelyke wet is ook te Utrecht, te Leyden, en elders. De ongemacken uyt het artsny leveren en mengen van vrouwen doorgaens ontstaende syn niet gering nog weinig. 1. De gevaerlyke chimise middelen, ..., worden door vrouwen, aen welke de hebsugt en verkeerde geldsparinge meer dan aen mannen eygen is, om den kleynen prys gekogt van chimisten, die se somtyds qualyk toebereyd of vervalst hebben. 2. Slegte genees-middelen worden vrouwen, als

geene of kleyne kennisse daer van hebbende, veel ligter als mannen aengesmeerd. 3. Een genees-meester kan op de chimise middelen, die een vrou niet bereyt, maer van elders krygt, geenen staet maken, nog die met goeden gewisse voorschryven: want hy weet niet door wie nog hoe die toegesteld syn, en kent'er daerom de kragt niet van. 4. Vrouwen missen ligt in 't lesen der chimise merken en latynse woorden in de recepten (voorschriften) der genees-middelen. .... Ook konnen sy niet altyd der doctoren schrift lesen, nog hunne latynse uyt-druykingen, die meerendeels verkort syn, genoegsaem verstaen. 5. Vrouwen dwalen veelytys in de solutio (ontdoeninge, scheydinge) en de mixtio (menginge) der genees-middelen. 6. Vrouwen moeten hare huys-houdinge, keuken, opvoedinge van kinderen, waernemen, en hebben, (immers sommige) door nieusgierigheyt en klapagigheyt nog veele andere aftreckingen, die haer minder oplettende en bequaem in de oeffeninge van het apothekeren maken. Ik weet niet met wat redenen men soude konnen of willen beweeren, dat een apothekers weduwe sonder meester-knegt den winkel wel mag blyven aenhouden. Hare karigheyt, die knegts-loon sparen soude, moet niet gelden boven, en tegen het gemeene nut."

De chirurgijns

De derde groep beroepsbeoefenaren op medisch gebied wordt gevormd door de chirurgijns.

De chirurgijns, ook wel heelmeesters genoemd (dit in tegenstelling met de doktoren, die als geneesmeesters werden aangeduid) dienden evenals de voorgaande twee groepen een examen af te leggen. Ingevolge het dertiende artikel was de stadsdokter belast met het afnemen van dit examen. Verder moesten de chirurgijns net als de apothekers het burgerrecht van Vianen hebben verworven alvorens zij hun praktijk hier mochten uitoefenen (art. 34).

In Vianen waren meerdere chirurgijns, waaronder een stadschirurgijn. Deze genoot evenals de stadsdokter een salaris van de stad.

Hij had de onaangename taak in tijden van pestepidemiën als pestmeester te fungeren. Zijn dienstwoning

was een gedeelte van het buiten de zomerdijk gelegen pesthuis. Een stadschirurgijn, die met name genoemd mag worden, was Dionysius La Fage. Hij was de opvolger van Nicolaus Hennip op 9 mei 1716 (1) en vervulde zijn ambt 36 jaar, totdat hij op 19 april 1752 (2) door Hendrik van der Steeg werd opgevolgd. In 1725 probeert Dionysius extra belastingvoordelen te verkrijgen. Hij voert in zijn verzoek als reden aan, dat hij proeven op patiënten heeft uitgevoerd, die zeer goed zijn uitgevallen. Het is de vraag of hij met deze werkzaamheden niet op gespannen voet met artikel 35 stond, dat hem verbood de wonden zonder noodzakelijkheid open te houden of al te dikwijls te verbinden. Hij diende daarentegen zijn patiënten eerlijk en getrouw te behandelen en de genezing zo spoedig mogelijk en met zo weinig pijn voor de patiënten als mogelijk was te doen plaatsvinden. Al deze zaken diende hij onder ede te beloven. Hiermee is het aantal voorschriften welke door de chirurgijns in acht genomen diende te worden echter nog niet ten einde. De chirurgijn moest bij zware operaties (die hij wel zelf, als niet academisch-geschoolde mocht uitvoeren!) een dokter raadplegen, vooral met betrekking tot de gewenste medicamenten en het dieet dat de patiënten moesten houden (art. 36). De geneesheer moest ook geroepen worden, wanneer de chirurgijn ledematen ging afzetten of een zware operatie wilde uitvoeren (art. 37). Dat deze bepaling geen overbodige luxe was, wordt ons op ondubbelzinnige wijze door Schütte in zijn bijbehorende toelichting duidelijk gemaakt: "Dat buyten noodsakelykheyd veelyds door de chirurgyns leden afgeset worden is ontwysselyk by ervaringe bevonden. De oorsaken van dit quaed syn, 1. Het ongeduld der chirurgyns, die in hunne behandeling van lyders, daer sy geene of geringe belooninge van wagten, sig, door afsnyden van het geene niet ras genoeg naer hunnen sin te genesen is, van lang talmen en verdrietigen arbeyd ontslaen. 2. Hunne onkunde .... 3. Hunne hovaerdy Waer door sy denken wonderen gedaen te hebben, als sy veele menschelyke lidmaten hebben afgekapt. Soo roemen en pogchen voornamelyk de leger- en gasthuis-chirurgyns op de menigte

van door hen afgesette beenen, armen, handen, en borsten. Daerom heeft onse oppermagt hier seer wyslyk daer tegen voorsien, en wel met nadruk in de woorden, geen lid, kleyn nog groot, selfs voor de behoudenisse der leden van vingeren en teenen gesorgd." Uit het bovenstaande moge blijken, dat er bij de chirurgijns veel kaf onder het koren zat. Schütte heeft in zijn toelichting op artikel 34 een citaat aangehaald, waarin sprake is van drie soorten chirurgijns. De eerste soort omvat de redenlozen, die liegen, bedrog en list aanwenden en geld afpersen. De tweede groep bestaat uit personen, die zich voor chirurgijn uitgeven, maar heel weinig van de heekunst afweten. De derde soort echter omvat de gezwoeren chirurgijns: "volmaekt en waerlyk redelyk, die gegrondvest syn op wetenschap en ervarenheyd". De ordonnantie bevat enkele bepalingen, die de werksfeer van de chirurgijns afbakenen ten opzichte van die van de doktoren en de apothekers. De heelmeeester mag geen inwendige medicamenten ingeven, die niet door een dokter zijn voorgeschreven en door een apotheker zijn bereid. Hij mag met uitzondering van gorgelwaters en wonddranken zelf geen medicamenten voor zijn patiënten klaarmaken (art. 38). Zij mogen geen doktersvisites bij zieken afleggen (art. 39). De specificatie van hun verdiensten was ingevolge artikel 40 op overeenkomstige wijze als bij de apothekers geregeld. Tot slot wil ik een gedeelte van de toelichting van Schütte niet onvermeld laten. Hij waarschuwt de chirurgijns, dat zij bij aderlatingen (het aftappen van bloed) van meisjes en vrouwen voorzichtig moeten zijn, vooral wanneer er een vermoeden van zwangerschap bestaat: "want die van verdagte kuysheyt soudensig wel kunnen doen laten (= aderlatten), om door aftrek van bloed hare vrugt te krenken, en dus te dooden." Deze zinsnede maakt twee dingen duidelijk. Op de eerste plaats zien wij hier een door vrouwen in de 18de eeuw gebruikte methode om een ongewenste zwangerschap te doen afbreken. Daarnaast zien wij dat het de heelmeeester verboden was om aan abortus mee te werken.

De kwakzalver. Gravure van J. van de Velde naar W. Buytewech, begin 17de eeuw.

Andere genezers

Wij hebben hierboven al gezien, dat op medisch gebied zich allerlei min of meer verdachte individuen bewogen, die op een al dan niet zachtzinnige manier probeerden met illegale uitoefening van de geneeskunde hun kost te verdienen. Het eerste artikel van de ordonnantie houdt daarover een uitdrukkelijk verbod in. In zijn toelichting bij deze bepaling noemde Schütte de kwakzalvers. Deze waren niet te allen tijde van de medische beroepsbeoefening uitgesloten. Artikel 41 bepaalt namelijk, dat de kwakzalvers met uitzondering van de gewone jaarmarkt, paardenmarkten en beestenmarkten in de stad en de vrijheid van Vianen hun waren niet mogen veilen of verkopen noch functies van dokter of chirurgijn mogen uitoefenen. Gedurende de markten veranderde hun positie van illegaal in legaal. Wat hiervan de reden is, valt in het commentaar van Schütte op dit artikel te lezen: "... De benaminge van quakzalvers is alleen in dese onse 41. wet uytgedrukt, om dat sy de bekendste, listigste en verderflijkste syn van alle ongerechtigde tot geneesmeesterschap, tegen de welke de eerste van dese onse wetten is, en daer onder, myns bedunkens, ook tegen de scherpregters, paerde-geneesers, en diergelyke.

Egter op de jaerlykse markt-tyden mogen de quakzalvers hunne waren venten, en worden dus met de koordedansers, springers en googchelaers gelykgesteld, om het volk, en voor al de kinderen, te vermaken. Niet te min moeten sy te vooren van de overheden verlot daer toe versoeken, en haer aantoonen, hoedanige genees-middelen sy willen verkoopen, en wat voor werken van chirurgie ondernemen, als ook wat getuygenissen van bequamheyd sy daer toe hebben. Dan soude het redengevende berigt van een stads doctor te pas komen, om naer gelegenheid van saken het versoek toe te staen of niet. Altoos soo een quakzalver mag sonder voorweeten en bywesen van een doctor geene sware operatie uytvoeren; andersins soude onse 41. wet strydig wesen met de 37..

Dese wyse van quakzalvers toe te laten, of niet, is te Utrecht in gebruyk, en het is nu in het tweede jaer dat de overheyd van die stad aen eenen omswerver, die sig voor breukmeester en steensnyder uytgaf, het oeffenen syner voorgewende konst afsloeg op het gevraegd oordeel der stads doctoren, over de welke hy daer na te Vianen, op een straet-tooneel, onder het roemen op sijne groote bequaemheden, en in gedrukte stroybriefjes, opentlyk klaegde, dat sy uyt enkele nydigheyd, omdat hy hen in geneeskunde overtrof, hem geweerd hadden....."

De commentator is van ming, dat de kwakzalverij op de markten als kermisvermaakt mag worden toegestaan, mits de personen die zich hiermee bezig houden van te voren toestemming van de overheid hebben gekregen.

De Joden

Tenslotte wil ik nog aandacht besteden aan de mening, die Schütte over Joden in verband met de uitoefening van de geneeskunde had. Bij het lezen van de passages in zijn toelichting, die over dit onderwerp handelen, wordt men getroffen door het antisemitische karakter, dat de commentator blijkt te bezitten.

Op twee plaatsen komt deze bevolkingsgroep ter sprake. Bij de gerechtelijke lijkschouwing (art. 17) stelt Schütte in zijn toelichting op dit artikel de vraag:

"Mag een joods genees-meester tot het

beschouwen van een dood ligchaem toegelaten worden?"

Het antwoord is verbijsterend:

"Neen: omdat een genees-meester, die een dood lighaem beschout, als een getuyge wort gebruykt.....en dat der joden getuygenis, om hunnen gewoonen haet tegen de christenen, seer verdagt is. Ja Zacchias ..... segt, dat een christen arts doodsonde begaet als hy eenen joodsen nevens sig toelaet ..... Dog naer myn gevoelen moet noyt een joods doctor tot het gerigtelyk beschouwen van een dood lighaem gehaald worden, selfs by gebrek van christenen; (die egter beswaerlyk ontbreken konnen, 't sy in de plaets daer de schouw geschieden moet, of in een naburige). Want 1. de joden syn vyanden der christenen, om welker uitroeyinge sy wenschen, en God alle dage plegtelyk bidden. 2. Sy agten de eeden, die sy aen christenen doen, weynig of niet. 3. Het is beneden de waerdigheyt van een christen regter sig, voor al in een sake van soõ groote aengelegenheyt, te onderwerpen aen het oordeel van een jode. Het selve behoort te gelden ten aensien van doctoren, die ongodisten syn, of die door duyvels konste krankheden verdryven willen". Niet minder kwetsend is hij in zijn commentaar op artikel 41, dat over de kwakzalvers handelt. Zelfs op markten mogen zij zich niet met de geneeskunde inlaten.

"Aen joden behoort men noyt toe te laten genees-middelen aen christenen in te geven, nog vergiften te verkoopen, niet alleen om hunne onwetendheyt, maer ook om hunne boosaerdigheyt. Hoe verdagt dat Volk in die saken is, leest men in de geschigten. Keyser Karel de Kale storf vergeven door synen joodsen genees-meester Sedechias ....., na dat syn vader, Keyser Lodewyk de Godvrugtige, door het meesteren van eenen anderen jode byna blind was gemaekt ..... De joodse rabbinen (leermeesters) syn gants niet vry van het vermoeden van vergiftigers te syn..... Ook syn de joden veeltids aen tovery en bygeloof vast ....."

De vermelding van het bovenstaande lijkt mij noodzakelyk. Niet alleen voor de volledigheid, maer ook omdat het ons een beeld geeft hoe waarschijnlijk de meeste 18de eeuwse Vianezers over een aantal zaken gedacht hebben.

De hier getoonde mentaliteit ligt nog niet zolang achter ons en is vaak nog latent aanwezig.

Noten

1. "te UTRECHT By HENRIK SCHOUTEN, Boekverkoper over de Maertensbrug. 1723. En syn mede te bekomen tot Vianen by Dominikus Kingma, Boekverkoper". Behalve het exemplaar in het verenigingsarchief, bezit ook de gemeente Vianen deze gedrukte ordonnantie (G.A. Vianen, ongeïntariseerde stukken, pak paardemarkten etc.). Belangwekkend is de in potlood onder de aanhef van de ordonnantie bijgeschreven mededeling: "Herzien 2 Aug 1805". Hieruit zou men kunnen afleiden, vooral gezien het feit, dat deze aantekening op het gemeentelijke exemplaar is gemaakt, dat deze ordonnantie gedurende de gehele 18de eeuw ongewijzigd heeft gegolden.
2. De navolgende gegevens over de levensloop van Schütte zijn ontleend aan een manuscript van Dr. Franz Josef Schmidt, "Johann Heinrich Schütte (1694-1774)", Harm, 1976. (In het bezit van de Hist. Ver.).
3. Statuta et Consuetudines Dioecesis Vianensis et Ameydensis tam in civilibus quam criminalibus causis Legibus, Rationibus, Decisionibus Munia ac illustrata ut et eorum a jure communii didortia passim ostensa opera et labore Joannis Andreae van der Muelen. gedrukt ex officina Johannis Ribbii, Trajectum ad Rhenum 1684. (Er bevindt zich een exemplaar in het verenigingsarchief).
4. Deze Utrechtse ordonnanties zijn:
  - a. "Ordonnantie, waar naar de Doctoren in de Medicyne, binnen deselve Stad practiserende haar zullen hebben te reguleren, gepubliceert den 23 July 1655" (J. v.d. Water, Placaatboek 's-Lands van Utrecht, Deel III, Utrecht, 1729, pag. 536-537).
  - b. "Ordonnantie, op de Apothecarissen, den 23 October 1643", vermeerderd met een "Nader Ordonnantie op 't Apothekers Gild, gearresteerd den 23 July 1655" (Placaatboek, III, pag. 537-539). De artikelen met betrekking tot de chirurgijns zijn blijkbaar niet aan een Utrechtse ordonnantie ontleend.
5. Pharmaceutisch Weekblad, Orgaan van de koninklijke nederlandse maat-

schappij ter bevordering der pharmacie. j.g. 97 (Hilversum, 1926), blz. 197-208. E. Grendel, "Vianen en de Farmacie".

6. Gemeentearchief Vianen, inv. nr 25, 1725.

7. Gemeentearchief Vianen, inv. nr 29, 19 april 1752.

J.A.M. Koenhein

Het Slot Batenstein II

Als derde in de reeks Viaanse romances is het nu de beurt aan het gedicht van Antoinette Kleyn-Ockerse. Het lijkt mij nuttig om nog even het begrip romance in herinnering te brengen. Een romance is een voor de tijd van de Romantiek kenmerkende dichtvorm. In deze gedichten wordt veelvuldig gebruik gemaakt van historische gegevens, meestal uit de Middeleeuwen, waardoor deze vertellingen voor de geschiedschrijving enige waarde kunnen hebben. Zij leren ons bovendien iets over de manier, waarop aan het eind van de 18de en het begin van de 19de eeuw tegen historische gebeurtenissen werd aangekeken. De geschiedkundige gegevens kunnen op verschillende wijze in de romances verwerkt zijn. Wij hebben gezien, dat een oud volksverhaal aan het gedicht van W.A. Ockerse ten grondslag heeft gelegen. In de romance over het slot Ameliastein van A. Loosjes Pz. bleek de schrijver uit een geschiedkundig werk te hebben geput voor zijn gegevens.

In het nu volgende gedicht van Antoinette Kleyn-Ockerse wordt een fantastisch verhaal verteld, waarin liefde, moord en spoken de hoofdbestanddelen zijn. Hoewel zij evenals Loosjes haar gegevens aan bestaande literatuur ontleent, gebruikt zij deze echter niet slechts als decor voor een louter verzonnen romantisch voorval, maar geeft op romantische wijze een in de kern waar gebeurde geschiedenis weer. Een en ander behoefde geen beletsel te zijn om een spookverhaal met betrekking tot kasteel Batestein in de vertelling te verwerken.

Voordat wij de romance gaan lezen eerst nog iets over de schrijfster

zelf. Antoinette Kleyn-Ockerse (Vianen 1763-Leiden 25 december 1828) was een zuster van de predikant, dichter en politicus Willem Anthony Ockerse, die wij al eerder tegenkwamen. Zij vertoefde veel in zijn aanwezigheid en ging, nadat hij als afgestudeerd dominee in Baarn zijn eerste standplaats kreeg, bij hem de huishouding doen. Haar echtgenoot, Johannes Petrus Kleyn, ontmoette zij in die zelfde tijd. Kleyn schreef literair-theoretische opstellen en samen met Antoinette of ieder afzonderlijk gedichten en kleine prozastukken. Zij correspondeerden met bekende figuren als Hieronymus van Alphen en A.C.W. Staring. Zo vroeg Antoinette aan laatstgenoemde diens mening over het onderstaand gedicht. Zijderveld merkt in zijn boek over de Noordnederlandse romancepoëzie hierover schamper op, dat Staring, waarschijnlijk uit beleefdheid, zijn mening voor zich hield. Antoinette heeft de romance in 1809, een jaar na die van haar broer, geschreven. Het is duidelijk, dat haar Viaanse achtergrond, de relatie tot haar broer en het literaire milieu, waarin zij leefde, haar tot het schrijven van een dergelijke romance moeten hebben geïnspireerd.

Het gedicht wordt hier afgedrukt in de vorm, zoals het is opgenomen in het tijdschrift Nieuwe Dichtkundige Mengelingen (Amsterdam, 1817), met die uitzondering, dat de noten in de vertelling door mij niet met sterretjes, maar met cijfers zijn aangegeven.

HET SLOT BATESTEN (1).

(Romance of Vertelling.)

Voor eeuwen sierde een prachtig slot
Vianens grijzen wal:
Nog eerbiedwaardig, als de held
Die 't stichtte, ook in zijn' val.

Dit graaflijk slot was eer 't verblijf
Van BREDERODE'S stam;
Waar VAN DER LIPPE (2) ook eens zijn
rust
Van strijd en staatszorg nam.

Hier had des Graven fiere hand
Met sterkte pracht gepaard;
Aan torens, bolwerk en rondeel,
Was kunst noch schat gespaard.